

ISSN 2411-345X (Print)
ISSN 2415-7198 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 26

Київ – 2017

УДК 94(438)355.257.7“1921”

Igor Sribnyak

д-р. іст. наук, проф.

Київський університет імені Бориса Грінченка

04212, Україна, м. Київ, вул. Тимошенка, 13-Б

E-mail: i.sribnyak@gmail.com

ТАБІР ІНТЕРНОВАНИХ ВІЙСЬК УНР У ВАДОВИЦЯХ, ПОЛЬЩА: УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ ТА МОРАЛЬНИЙ СТАН ВОЯЦТВА В ТРАВНІ–ЛИПНІ 1921 р.*

У статті проаналізовано умови перебування та моральний стан інтернованого українського вояцтва в таборі Вадовиці (Польща). Доведено, що побут вояків-українців був позначений значними труднощами, зумовленими його перенаселеністю й доволі жорстким режимом утримання інтернованих. Також мало місце неприхильне, недоброчинне, навіть вороже ставлення до інтернованих вояків-українців з боку окремих службовців комендатури табору. Все це призводило до деморалізації тієї частини інтернованого українського вояцтва, яке не мало стійких національно-державницьких почувань. У цих умовах конче необхідним було зміцнити моральний дух таборян, чим опікувались культурно-освітні відділи дивізій, таборовий театр та інші культурно-мистецькі осередки. Значну гуманітарну допомогу інтернованим надавала таборова філія УМСА.

Ключові слова: *табір, інтерновані, Вадовиці, харчування, комендатура, Польща.*

Igor Sribnyak

Doctor of History, Professor

Borys Grinchenko Kyiv University

13-B, Tymoshenko Street, Kyiv, 04212, Ukraine

E-mail: i.sribnyak@gmail.com

* Цю статтю підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europe Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі. — *Авт.*

THE WADOWICE CAMP (POLAND) OF THE UPR'S INTERNED TROOPS: THE CONDITIONS OF STAY AND MORALE OF INTERNED ARMY IN MAY–JULY 1921

The article analyzes the conditions of stay and morale of the interned Ukrainian army in the Wadowice camp (Poland). It was proved that the life of Ukrainian soldiers was marked by considerable difficulties due to overcrowding of the camp, a rather tight regime of keeping interned, limiting the ability to temporarily leave the camp, the unpreparedness of the camp commandant's office to go to a meeting with the interned in solving their most pressing problems.

Ukrainian soldiers' ration was reduced, and sometimes they received spoiled products; they were devoid of soap; the camp still had a group of captive Red Army soldiers with Bolshevik agitators in their environment; there was a prohibition of singing songs (outside the camp, while studying, etc.). All this was aggravated by malevolence and even hostility to interned Ukrainian soldiers on the part of the individual officers of the camp (sometimes even offensive attitude to them), the intrusion of the camp's commandant into the internal life of Ukrainian soldiers.

All this led to the demoralization of the part of the interned Ukrainian army, which did not have stable national-state feelings. One of its manifestations was the desertion of several dozen interned from the camp, including officers. In these conditions, it was imperative to consolidate the moral spirit of the interned, what the cultural-educational departments were cared for. In order to create positive values, actors-amateurs of the camp's theater regularly offered warriors performances by Ukrainian playwrights. The YMCA camp branch, which, despite the anti-Ukrainian position of its head, objectively changed the lives of the interned for the better.

Keywords: *camp, interned, Wadowice, nutrition, commandant's office, Poland.*

Обставини перебування інтернованих вояків-українців у таборі Вадовиці до сьогодні є ще недостатнім чином прояснені, хоча до цієї проблеми й зверталась ціла низка дослідників¹. Також вивчалась і специфіка видання таборових часописів у Вадовицях, матеріали яких були та залишаються важливим джерелом для відтворення життя та діяльності вояків-українців у таборах Польщі². Проте зібрана істориками інформація була настільки стислою, що не дозволяла цілісно представити ситуацію в таборі протягом 1921 р.

Одним із наслідків майже повної відсутності інформації про Вадовиці є те, що в такому авторитетному академічному виданні Інституту історії НАН України, як «Енциклопедія історія України», у короткому гаслі про цей табір його укладач припустився двох фактологічних помилок. По-перше, подаючи список розміщених у таборі дивізій Армії УНР, М. Павленко вказує між іншим і «Запасну дивізію», хоча такої у її складі просто не існувало. По-друге, начальником групи інтернованих Військ УНР у Вадовицях чомусь вказаний генерал-полковник М. Омелянович-Павленко — в цій інформації подвійна помилка, бо Михайло Омелянович-Павленко ніколи не обіймав такої посади (насправді її посідав генерал-хорунжий Іван Омелянович-Павленко, але ця обставина напевно не являла для М. Павленка істотного значення), а крім того М. Омелянович-Павленко був на той час у чині генерал-поручника³. Така недбалість у підготовці короткої енциклопедичної довідки змушує замислитись про загальну компетенцію М. Павленка з проблематики інтернування Армії УНР у таборах Польщі та про доцільність його залучення до підготовки таких матеріалів.

Яскраве уявлення про повсякдення українського вояцтва у Вадовицях створюють спогади, написані колишніми таборянами — командиром 1-го Лубенського ім. Максима Залізняка кінного полку Окремої кінної дивізії Армії УНР підполковником А. Марущенком-Богдановським⁴ та бунчужним В. Сімянцевим, який брав діяльну участь у таборівій культурно-просвітній діяльності⁵. Однак висловлені ними оцінки нагально вимагають співставлення з інформацією, почерпнутою з архівних документів, які зберігаються в ЦДАВО України.

* * *

Концентрація українського вояцтва в таборі Вадовиці почалась невдовзі після перетину Армією УНР р. Збруч (майбутнього польсько-радянського кордону), так що на 22 грудня 1920 р. тут перебувало 3144 осіб⁶. За місяць кількість мешканців табору додатково збільшилась, і станом на 20 січня 1921 р. у Вадовицях вже перебував 3821 вояк, крім того до табору мали бути переведені ще 1004 осіб та вивезені 1984 чол. (загалом табір був розрахований на прийом близько п'яти тисяч інтернованих)⁷. Це були вояки 1-ої Запорізької стрілецької (після передислокації її з табору Пикуличі) й Окремої кінної дивізій⁸. Остання перебувала тут нетривалий час і з початком весни була передислокована до іншого району, де майже у повному складі працювала на сільськогосподарських роботах. Крім того, у таборі нетривалий час перебувала і «Кам'янецька Піша Юнацька Школа» (Спільна Юнацька Школа) та окремі нечисленні відділи Армії УНР. До 20 червня 1921 р. групу інтернованих Військ УНР

у Вадовицях очолював командувач Окремої кінної дивізії генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко, потім на цю посаду було затверджено командувача 1-ою Запорізькою стрілецькою дивізією генштабу генерал-хорунжого А.Вовка⁹.

Початки інтернування у Вадовицях стали для українського вояцтва досить тяжким випробуванням на витривалість. За інформацією, яка була взимку 1921 р. зібрана Військово-санітарною управою Армії УНР і 13 лютого ц.р. передана заступнику міністра народного здоров'я УНР, повідомлялось, що інтернованим дуже часто видавалось неякісне м'ясо й хліб, «покритий цвілью і гіркий, від чого болять люди животами». Таборяни були розміщені «в старих бараках з дірками в стелі та стінах», через що вони застуджувались від протягів і холоду та часто хворіли. Санітарний стан помешкань був цілком незадовільним, усюди «сирість і бруд». Як старшини, так і козаки розміщувались на нарах (ліжок не мав жоден з українських вояків у таборі), отримати на матрацники та ковдри пощастило тільки меншості інтернованих¹⁰.

Через відсутність українського шпиталю у Вадовицях хворих таборян обслуговувала місцева польська медична дільниця, ліки інтернованим видавались тільки ті, що ще залишались у частинах, але їх залишалось все менше. Розгорнути шпиталь у таборі не було жодної можливості через відсутність приміщення та матеріалів для його облаштування. Вояцтву гостро бракувало білизни та мила, до того ж таборова лазня не була розрахована на обслуговування такої кількості таборян, а сам табір був «обнесений глибокою забрудненою канавою — будучим очагом всіляких пошестей з настанням теплої погоди»¹¹.

З огляду на те, що начдив (у документі не вказано якої дивізії. — *Авт.*) і більшість старшин мешкали у місті, козаки довший час залишались «без догляду та займаються не тим, чим потрібно». Через небалість українського командування «культурно-просвітницьке життя стоїть конче зле», а невміння командирів інтернованих частин дійти згоди між собою призвело до того, що всі питання внутрішньотаборового життя врегульовував комендант табору, що негативно позначалось на авторитеті української військової влади¹².

Ця характеристика життя й побуту інтернованих кореспондується з оцінками, висловленими бунчужним Армії УНР В. Сім'янцевим у його спогадах: «Поляки годували наших інтернованих стухлими стручками і гнилою кониною. Такого «харчу» не тощо їсти не можна, а стояти біля нього було тяжко. [...] Дезінфекція і купання[...] виглядало так. Нам казали роздягатися до останньої нитки[...] заганяли до бараку, де під «дощиком» треба було митися. Того «дощику» було стільки, що мила не можна було змити. Отаких замазаних милом і брудом гнали до іншого

бараку[...] Коли нам на вечерю давали оселедців, то завжди у той час чомусь псувався паротяг. В цілому таборі ні капельки води. Ніби розумно було б — не їсти оселедця, поки не буде води. Але така порада для голодних людей, які чекають, щоб щось з'їсти, не годиться»¹³.

Ще один таборянин — підполковник А. Марущенко-Богдановський — зазначав, що вигляд табору поблизу міста Вадовиці, куди прибув підпорядкований йому 1-й Лубенський імені Максима Залізняка кінний полк, справив на вояків цілком гнітюче враження. «Перед нашими очима, — згадував він, — стало 25–30 чорних, сумних як труни, будівель бараків на просторі двох десятин. Весь простір було обнесено навколо мільчастим дротом з будками для вартівників». Невдовзі виявилось, що й умови проживання в таборі були важкими: «Всі бараки дощані, напівтемні; вітер дув до них, де хотів. Сам табір лежав у котловині на північній частині міста. Погода тут мінялася по декілька разів на день з причини близьості гір». Спати в бараках було цілком незручно ще й з огляду на те, що «видано було всім мешканцям табору паперові матраци, в яких солома була така стерта нашими «попередниками», що жадна січка не годна була так дрібно посікти»¹⁴.

Незадовільним було й харчування — «козакам спочатку давали конину, але інтервенція у Варшаві примусила адміністрацію табору давати волове «м'ясо»¹⁵. Лише під кінець 9-місячного перебування у Вадовицькому таборі «їжа зробилася значно кращою» завдяки тому, що українська адміністрація табору перебрала на себе контроль за її приготуванням. І хоча на думку А. Марущенка-Богдановського важкі побутові умови жодним чином не вплинули на дух інтернованого вояцтва, і всі частини інтернованих у Вадовицях Військ УНР зберегли свою «адміністративно-організаційну цілість», забезпечивши — наскільки це було можливо в умовах табору — прийнятне життя для таборян¹⁶, ситуація не була настільки оптимістичною.

Ще у травні 1921 р. начальник Окремої кінної дивізії генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко звернувся з рапортом до військового міністра УНР генерала М. Безручка, в якому звертав увагу останнього на ускладнення умов перебування дорученої йому дивізії у таборі Вадовиці. Він, зокрема, повідомляв, що таборяни «позбавлені найелементарнішої вимоги людської натури — вільності рухів», бо право на вільний вихід з табору мають лише сімейні та булавні старшини, а «не зовсім задовольняюче харчування, повна відсутність грошей» призвело до дезертирства (навіть з числа старшинства), хоча ще у квітні це явище було цілком відсутнє в таборі. Начальник дивізії припускав, що подальше «перебування в таборі в умовах існуючих до тепер [...] поведе до дальшої розмірів ширших деморалізації і розкладу частин, особливо кіннотчиків,

елементу більш відважного і з нахилом до добування кращих умов життя силами власними»¹⁷.

У цій ситуації він вважав єдиним виходом «виведення дивізії за дрот в спосіб okreśлення її в цілому складі на службу» для охорони кордонів, лісів та ін. Це «поставило би людей в нормальні умови життя, зберегло б частину від деморалізації, дало б можливість пройти муштрову школу і взагалі скріпить дивізію і схоронити її до часу, коли знову буде змога розпочати боротьбу». Знов-таки, спосіб розв'язання проблеми, на думку командира дивізії, не завдав би «ніякої шкоди нашій справі загальній, а навпаки, [мав би] велику користь»¹⁸.

Цей рапорт начальника дивізії спирався на кілька рішень загальних старшинських зборів різних підрозділів Окремої кінної дивізії, які містили аналогічні пропозиції. Присутні на них нарікали на те, що їх підрозділам видається надзвичайно мала кількість перепусток з табору, вони (а також і козаки) цілими місяцями не мають можливості хоча би короткотерміново вийти поза його межі (старшини 1-го кінного імені Максима Залізняка полку); дезорганізацію козацтва через «недоїдання, недостаток одягу, грошей і волі» (2-й кінний Запорізький полк)¹⁹.

Учасники старшинського зібрання 5-го кінного імені Костя Гордієнка полку звертали увагу командування на не зовсім нормальні умови утримання в таборі, зокрема — відсутність достатньої кількості умивалень (10 кранів у одному приміщенні на 4000 осіб). Цілком невідповідною старшини вважали заборону навчання в таборі, що призводило до «упадку духа і дезорганізації» та поширення дезертирства. Старшини запасового кінного полку скаржились на заборону виходу на таборову площу після четвертої пополудні, що змушувало інтернованих «користуватись дуже тяжким повітрям кухонь, клозетів». Зайвою, на думку старшин, було й заборона «вільного руху» в таборі після 21 години²⁰. Старшини кінно-кулеметного дивізіону відзначали, що «майже всі як старшини, так і козаки[...] голі і босі», справедливо відзначали «упадок військової організації» та пропонували вищій військовій владі вжити заходів для їх спільного працевлаштування, що дозволило би їм «не виходити зі складу своєї армії і тримати зв'язок зі своїм урядом»²¹.

Про вкрай незадовільний моральний стан частини українського старшинства у Вадовицях повідомляв і начальник Камянецької пішої юнацької школи (КПЮШ) М. Шаповал, за спостереженнями якого в таборі «навкруги вся маса українських старшин перебуває у безділлю, спить до півдня, а як де-що коли і що-небудь почне, то для проформи і з нудоти — і більше нічого»²². Зрештою, така оцінка була зумовлена тим, що М. Шаповал у цей час шукав (і не завжди знаходив) лекторів для очолюваної ним Школи, але ця обставина не дозволяє поставити під сумнів його твердження.

Справа в тім, що такий стан справ у таборі підтверджується й рапортом (ч. 1569 від 7 червня 1921 р.) генерал-хорунжого А. Вовка до військового міністра Уряду УНР, в якому йдеться про стан 1-ої Запорізької стрілецької дивізії Армії УНР у Вадовицях. У ньому А. Вовк, зокрема, зазначав, що вступивши у командування згадуваною дивізією²³, «знайшов [там] повний розклад, занепад військової дисципліни і цілковиту здеморалізованість». Причини такого становища А. Вовк вбачав у особливостях творення дивізії (знизу, ініціативою мас і без певної системи, наявністю традицій старої козаччини), виразними тенденціями «отаманії і демагогії; політиканства державно, національно і політично несвідомих осіб»²⁴.

Унаслідок цього до складу дивізії увійшли частини, «утворені революційним шляхом[...] сформовані без системи і азбуки військової справи, з романтичними традиціями старої козаччини», які, за спостереженнями А. Вовка, «залишаються майже непорушеними й по сей час». Дуже прикрим було те, що «командний склад дивізії не призначався, а так ніби творився сам, посади переходили від одного до другого як спадщина», і як наслідок — «командіри завжди були під впливом мас, якими керували». Найбільше, що заважало зміцненню дисципліни в Запорізькій дивізії, була, на думку генерала А.Вовка, «відсутність старшини і начальників, які б силою морального впливу, своїм досвідом і принципами являли б собою військовий авторитет, стояли вище загалу, були б провідниками військової етики і ідеї за наше визволення»²⁵.

Згуртуванню дивізії шкодила й «система сімейних нарад, спільне, колегіальне вирішування військових справ», що призвело до такого стану, коли старшини втрачали віру в авторитет вищого начальника та починали «на власну руку проводити військово-організаційну справу». Такий стан справ, на думку А. Вовка, призвів до утворення в середовищі старшинства Запорізької дивізії двох течій, одна з яких (нечисленна) орієнтується в політичному відношенні на Державний центр УНР, а інша — більша за своєю кількістю — тяжіє до інших українських еміграційних політичних осередків (у Відні та Берліні). Проте переважна більшість старшинства є «цілковито апатична, інертна», яка не реагує на перебування в складі дивізії «елемента ворожого нашій державности»²⁶.

За весь час інтернування в дивізії тривало розслідування 96 різних (карних, політичних, дисциплінарних) справ, але їх провадив судовий старшина, який «не зміг себе поставити строго об'єктивно[...] і діяльністю своєю усугубляв розвал і розділ старшинства на два лагери». Нарешті, ще одним подразнюючим чинником для старшин Запорізької дивізії стала відставка з посади командарма М. Омеляновича-Павленка, в силу чого дехто з її старших військових начальників — через свої

«вузькоперсональні» інтереси — приховано висловлював свою незгоду з таким рішенням вищого військового та політичного керівництва УНР, пропонуючи натомість шукати інтернованим кращого притулку в інших країнах та арміях, що також призводило до деморалізації деякого з таборян²⁷.

А. Вовк вважав, що для «винищення політиканства, для «об'єднання старшин в одну міцну, виховану дисципліновану військову сім'ю» потрібно докласти максимум енергії та багато праці, але присутність у таборі кількох відсторонених від займаних посад старших військових начальників — генерал-хорунжих Г. Базільського і М. Яшниченка, полковника І. Литвиненка (колишнього командира 2-ої бригади), підполковника А. Стефаніва (колишнього начальника штабу 1-ої дивізії) — гальмувала процес оздоровлення цього з'єднання Армії УНР. З огляду на це А. Вовк пропонував перевести до іншого табору згаданих осіб, а також клопотав про переведення до інших місць служби начальника штабу 2-ої бригади підполковника П. Черненка-Чорного, командира гарматної бригади «запорожців» підполковника С. Лощенка, полковника І. Троцького²⁸. Таким чином, А. Вовк пропонував замінити практично всіх командирів бригад 1-ої Запорізької стрілецької дивізії²⁹.

Оновлення та реорганізації потребував, на думку А. Вовка, і культурно-освітній відділ дивізії, який повинен був стати «ідейним провідником вояцтва». Щоправда, негайно розвинути його діяльність через повну відсутність коштів видавалось начдиву проблематичним, хоч і вкрай необхідним завданням. Попри всі перераховані ним негативи внутрішньодивізійного життя, А. Вовк був переконаний, що особовий склад дивізії «уявляє собою на рідкість цінний бойовий матеріал, загартований чотирьохрічною боротьбою», і якщо би вдалось «задовольнити мінімум його духовних і матеріальних потреб», можна було сподіватись, що настрій «запорожців» значно би поліпшав, а моральний стан оздоровився³⁰.

До цього було ще далеко, а в червні 1921 р. А. Вовк мав вирішувати складні питання зміцнення дисципліни, і зокрема розв'язувати складний вузол кадрових проблем. Справа в тім, що окремі старшини призначались на різні посади в дивізії без належної перевірки, що інколи призводило до потрапляння цілком невідповідних людей на відповідальні посади. Яскравим тому прикладом була «справа» командира 3-ої бригади Запорізької дивізії полковника Ігоря Троцького³¹, якого так і не було зараховано на дійсну військову службу до Армії УНР, бо він з невідомих причин не подав реєстраційної картки. Як з'ясувалось, у полковника І. Троцький був підвищений з сотників — без зазначення старшинства в ранзі, причому визначити його було неможливо через незарахування на службу І. Троцького³².

22 червня 1921 р. полковник І. Троцький звернувся з рапортом (ч. 412) до начальника дивізії генерал-хорунжого Вовка, в якому просив звільнити його з посади начальника школи старшин. І. Троцький вважав, що остання «в таких умовах як зараз існувати не може. Нема помешкання для навчання, підручників, лекторів і статутів. Старшини голі і босі і поставлені в ненормальні умовини». Начдив задовольнив його клопотання та тимчасово передав провід школою підполковнику Мальцеву, якому доручив «негайно приступити до упорядкування навчання в школі, керуючись наказами по дивізії»³³. Однак після з'ясування факту незарахування полковника І. Троцького на військову службу, а також невиконання ним наказу про реорганізацію бригади в курінь (влітку 1921 р. в ній нараховувалось лише 36 старшин та 100 козаків), генерал А. Вовк усунув його своїм наказом (ч. 174 від 24 червня 1921 р.) від командування бригадою.

25 червня 1921 своїм черговим рапортом (ч. 16/т[аємно]), адресованим воєнміну й Головному Отаманові Військ УНР, А. Вовк повідомляв про погіршення умов утримання інтернованого вояцтва до «особливо тяжкого» стану, які додатково ускладнювались «анормальним, неприхильним, недоброзичливим відношенням» таборової комендатури, що вкрай негативно впливало на моральний стан вояцтва, а часом призводило «до розпуки». Всі спроби порозумітись з польським «довудством» табору, за словами А. Вовка, «значних реальних наслідків не дали, — на словах нібито все добре, на ділі зле».

На підтвердження цього начальник групи інтернованих Військ УНР наводив цілу низку прикладів, у т.ч. погіршення харчування (тільки за 14–21 червня ц.р. інтернованим було не додано 5056 кг картоплі та 173 кг цукру), до того ж — «зіпсуті продукти, які часто видаються, не обмінюються на добрі»; за цей час таборянам була видана недостатня кількість мила (160 кг), що дозволяло задовольнити мінімальні потреби лише невеликої частини інтернованих. Навіть таке, здавалось би, просте прохання А. Вовка — видати соломі для набивки матраців — не було задоволено комендатурою табору³⁴.

За результатами санітарного огляду Вадовиць, проведеного 21 травня 1921 р. комісією на чолі з українським «санітарним шефом» табору, було укладено акт із зазначенням того, що належало вирішити або поліпшити. На звернення у цій справі «довудство обозу відповіло в спосіб цілковито негідний, явно ворожий, — образливий для нас Українців як нації». Також польська влада заборонила співати інтернованим українських пісень при виході на муштрові та польові навчання поза табором — причому на тій підставі, що цього не робили польські частини. Між тим вояки 12-го польського пішого полку щоденно проходили містом з піснями, що свідчило про подвійні стандарти коменданта табору.

Нарешті, саме ставлення польських офіцерів та підофіцерів часом набувало неприпустимих форм, а саме: траплялись випадки відвертих образ українських старшин, а одного з них (зі складу ОКД) було поранено за відмову виконувати невластивий наказ; через завдану образу українській сестрі-жалібниці остання отруїлась (у документі відсутня деталізація того, в чому ж полягала ця образа. — *Авт.*). 23 червня 1921 р. солдати комендатури «били українських козаків, примушували [їх] чистити ями виходків польських жовнірів». Усі ці «випадки неможливого поводження» давали А. Вовку підставу вбачати в них систему, польська комендатура не вважала за потрібне реагувати на жодні звернення начальника групи інтернованих військ, а «на українського старшину і козака дивилась як на бидло, гайдамаку і бандита»³⁵.

Ситуація у Вадовицях привернула пильну увагу Головного Отамана Військ УНР С. Петлюри, який 28 червня 1921 р. своєю резолюцією на рапорті А. Вовка зобов'язав голову Української військово-ліквідаційної комісії генерала В.Зелінського «вжити рішучих заходів перед військовою П[ольською] Владою для усунення їх», цілком слушно вважаючи недопустимим, щоб «таборове п[ольське] начальство так відносилось до наших людей. Цьому глуму треба покласти край»³⁶.

З огляду на такий режим утримання вже не може дивувати той факт, що частина зневірених таборян самовільно залишала Вадовиці, поповнюючи лави дезертирів. Лише впродовж травня–червня 1921 р. з табору дезертирувало 35 старшин і 115 козаків 1-ї Запорізької та 11 старшин і 70 козаків Окремої кінної дивізії³⁷. Цьому, зокрема, сприяло й перебування в таборі групи полонених червоноармійців (близько 70 осіб), які працювали на відповідальних таборових посадах (електротехнік, машиніст, монтери), а у вільний від роботи час провадили «за сумісництвом» майже неприховану більшовицьку агітацію серед козацтва. У зв'язку з цим командування табору зверталось до комендатури з проханням сприяти у відрядженні цих осіб з табору та заміні їх на вояків-українців відповідних фахів, які перебували в таборі, проте отримало відмову на тій дивній підставі, що їх немає куди подіти³⁸.

Слід відзначити, що справа з усуненням з табору більшовиків не вирішувалась ще довший час через лобювання їх інтересів головою таборової філії УМСА³⁹ Гудзиком. Останній майже неприховано протегував цій групі полонених більшовиків шляхом їх залучення до виконання робіт у таборі за підрядами очолюваної ним установи. Загалом, діяльність Гудзика в таборі була радше деструктивною, бо він з «підкресленою нетолеранцією, сприяв русифікації, що викликало «загальне незадоволення та обурення в цілому таборі», оголошення часто розклеював в російській мові». На цьому ґрунті між ним і юнаками КПЮШ

розвинувся конфлікт, бо останні вимагали вивісити у приміщенні таборового театру поруч з американськими та польським прапорцями й українські. Також юнаків ображало й те, що Гудзик поширював у таборі російські церковні образки, книжки й газети⁴⁰.

Начальник КПЮШ генерал-хорунжий М. Шаповал, характеризуючи голову таборової УМСА, у своєму рапорті від 27 червня 1921 р. до начальника групи інтернованих військ у Вадовицях зазначав, що той є «малорозвитим, невихованим, грубим, зарозумілим», у спілкуванні з вояками-українцями часто поведився «третіруюче з образливою погордою, в розмовах невитриманий, часто повищує над міру голос, переходячи часом на крик». На цьому ґрунті траплялись різні конфлікти, зокрема між ним і членом театральної комісії сотником КПЮШ Івановим, який наполягав на оформленні сцени таборового театру в українському стилі⁴¹. Після цього Гудзик вдався до написання скарг на сотника Іванова, абсолютно безпідставно звинувачуючи його в тому, що він нібито зривав портрети Ю. Пілсудського в таборовому театрі⁴².

Попри провокаційну діяльність Гудзика, діяльність очолюваної ним організації приносила об'єктивну користь для таборян, бо УМСА допомагало реалізації різних культурно-освітніх проектів у таборі. Зокрема, завдяки його допомозі у Вадовицях було облаштовано театр, на сцені якого таборові аматорські трупи готували та пропонували загалу інтернованого вояцтва театральні постановки, а також самодіяльні концерти. Так, зокрема, 12 серпня 1921 р. «збірними силами групи військ У.Н.Р.» було підготовлено театральну-співочу вечірку, до програми якої входили виступи хорів 1-ої Запорізької стрілецької та Окремої кінної дивізії, музичні номери у виконанні струнного оркестру Спільної юнацької школи, «деклямації і мьєлодеклямації» у виконанні різних артистів-аматорів та 3-й акт вистави «Запорожець за Дунаєм» (у виконанні драматичного гуртка кінної дивізії)⁴³.

Драматично-співоча секція культурно-освітнього відділу 1-ої дивізії 27 липня 1921 р. підготувала до вистави одноактівки «По ревізії» Кропивницького і «Пропечатали» Тогобочного. У концертному відділі після закінчення вистав прозвучало кілька українських пісень, дві народні думи («Тарасова ніч» і «Смерть козака») у виконанні М. Теліги (у супроводі бандури). 10 серпня ц.р. заходами згадуваної секції була поставлена п'єса «Мартин Боруля» на п'ять дій (для генералів Армії УНР, і зокрема М. Шаповала, секцією були виготовлені окремі мистецькі виконані запрошення)⁴⁴.

Дуже відповідальну місію в таборі виконував «Союз Українок», який імовірно постав у таборі після приїзду сюди Юнацької школи генерала М. Шаповала у травні 1921 р. заходами його дружини — Антоніни. До

його складу увійшли 13 жінок, які уповноважили А. Шаповал виступати від імені Союзу, «заступати його інтереси» та «отримувати як грошові, так і речові допомоги»⁴⁵. Збираючи кошти від жертводавців, Союз надавав влітку 1921 р. обмежену гуманітарну допомогу нужденним категоріям інтернованих (насамперед — жінкам і дітям), а також долучався до розподілу продовольчої допомоги, яка надходила табор'янам.

Однак тих мінімальних коштів, якими він розпоряджався, вистачало лише на окремі потреби дітей і підлітків табору, які були зібрані у Вадовицях у т.зв. «сотню малолітніх» (53 особи). В інших випадках Союз мав звертатись до благодійних організацій з проханнями про надання дітям гуманітарної допомоги. Досить часто такі прохання були адресовані до Українського Горожанського Комітету (УГок) у Львові, який неодноразово перераховував різні суми для таких потреб. Швидше за все в серпні 1921 р. Союз Українок вчергове звернувся до цієї організації (просячи про надсилання білизни, одягу, підручників), виконуючи це на прохання завідувача дитячої школи (рапорт ч.130 від 30 липня 1921 р.)⁴⁶.

Управа Союзу була змушена відмовляти декому із жінок у їх невластивих проханнях, так зокрема, у червні 1921 р. дружина одного з інтернованих Зіна Німцова просила «видати на мого чоловіка 1 плитку шоколаду, одну коробочку мармоляду, бо мій чоловік хорій 4 місяця і тепер українського шпиталю нема. Я немаю ніяких средств за що его лічити і прошу дати міні яку нибудь допомогу». Резолюція А. Шаповал на цій заяві була негативною — «шоколад весь розданий [...] і видати не можна»⁴⁷.

Чи була такою ж категоричною А. Шаповал щодо інших прохань, і зокрема — тих жінок у таборі, які за станом свого здоров'я потребували особливої опіки й турботи, можна тільки здогадуватись (через відсутність будь-якої резолюції). Можемо лише припускати, що подані в липні 1921 р. до Союзу дві ідентичні заяви від Марії Кобзарь і Мотрени Лещенко (обидві — дружини підхорунжих гарматної батареї 1-ї Запорізької дивізії), в яких вони просили про надання їм допомоги з огляду на восьмимісячний термін їхньої вагітності, були належним чином задоволені⁴⁸.

Загалом тільки у 1-й дивізії перебувало 68 жінок (з них: 28 — «дружини старшинські законні», 8 — «дружини козацькі законні», 32 — «приватні жінки» (тобто ті, які не зареєстрували свої родинно-шлюбні відносини з вояками дивізії — *авт.*)). Як і всюди, життя не стояло на місці, і в родинях з'являлись діти, відтак у таборі перебували «старшинські і козацькі законні діти» — 8 осіб (віком до 14 років) і стільки ж «дітей внебрачних» (такого ж віку). Народжувались діти й у таборі, частина з них мала вік від одного місяця до 6 років. У деяких сім'ях (родина Кашук) було троє дітей від шести до трьох років⁴⁹.

Аналогічна інформація про «жіночий» склад ОКД відсутня, але відомо, що різна кількість жінок перебувала при кожній дивізії Армії УНР. Серед цієї категорії жіноцтва були різні «типажі та характери», часом траплялись і цілком авантюрні елементи. Про одну з таких — дружину козака запасового кінного полку ОКД Ілюк, яку було виключено зі складу полку й дивізії рішенням відповідних штабів — міститься згадка в документах військового міністерства УНР. Не погодившись з таким рішенням щодо себе, остання з'явилась до помешкання підполковника Кучепи (командира згадуваного полку) та вимагала пояснень, після чого заявила про свою приналежність до складу «персональної контррозвідки П[ана] Головного Отамана». Згадувана Ілюк також заявила, що вона є приділеною до дивізії на три місяці, відтак «ніхто не має права її звільнити». Крім того, вона покликала на свою зустріч з С. Петлюрою, який нібито поінформував її про майбутні зміни в складі командування дивізії, та пропонувала підполковнику Кечепі перейти «на службу до конвою Головного Отамана» (за його на те згодою)⁵⁰.

Як з'ясувалось, Ілюк дійсно перебувала в Тарнові наприкінці травня 1921 р., причому за інформацією начальника загальної управи військового міністерства УНР полковника Михайла Садовського, остання «вешталась по Бристолю, кав'ярням, ресторанам, палила цигарки, видавала себе за помічника лікаря кінної дивізії, всіма силами добивалась аудієнції у Головного Отамана, але допущена до нього не була». Загалом, робив висновок М. Садовський, Ілюк є дуже підозрілою особою, за якою доцільно було би «слідкувати і постаратися відправити до лагерь в Домбю»⁵¹.

Характеристика стану інтернованих була би неповною, якщо не згадати про рівень захворюваності в таборі. Станом на 26 липня 1921 р. «санітарний шеф» табору сотник Аніщук у своєму звіті (ч. 621) оцінював загальну кількість хворих у Вадовицях — 69 таборян, що не викликало особливого занепокоєння, але наявність у таборі 304 особи анемічних⁵² змушувала замислитись. Непрямим підтвердженням дійсно слабого здоров'я частини таборян є репліка М. Шаповала про те, що під час перегляду С. Петлюрою 1-ої Запорізької та Окремої кінної дивізії на плацу у Вадовицях велика кількість козаків зомліла, і «валилися, як груші»⁵³.

Медичну допомогу інтернованим надавали 15 сестер-жалібниць, які працювали у двох дивізійних шпиталях, а також «Армійському летючому шпиталі» та «Армійському польовому імені генерала М. Омеляновича-Павленка шпиталі» (станом на 29 липня 1921 р.). Також у цих шпиталях працювали й лікарі, але їхня кількість постійно скорочувалась, бо завдяки своїм професійним умінням вони мали всі можливості працевлаштування поза табором⁵⁴.

Табір у Вадовицях став своєрідним тестом на здатність українського вояцтва гідно переносити випробування таборового побуту, що були зумовлені його перенаселеністю, доволі жорстким режимом утримання інтернованих, обмеженням можливості тимчасово залишати табір, неготовністю таборової комендатури йти на зустріч інтернованим у розв'язанні їхніх найнагальніших проблем. Табор'янам зменшували харчовий пайок, а інколи взагалі видавали зіпсовані продукти; їм гостро бракувало мила; у таборі все ще залишалась група полонених червоноармійців з більшовицькими агітаторами в їхньому середовищі; діяла заборона співати пісень (поза табором, при виході на навчання тощо). Все це посилювалися неприхильністю, недобррозичливістю, навіть ворожим ставленням до інтернованих вояків-українців з боку окремих службовців комендатури табору (інколи — навіть образливим ставленням до табор'ян), дріб'язковим втручанням коменданта табору у внутрішнє життя українського вояцтва.

Все це призводило до деморалізації тієї частини інтернованого українського вояцтва, яке не мало стійких національно-державницьких почувань. Одним із проявів цього стало дезертирство з табору кількох десятків інтернованих, у т.ч. й старшин. У цих умовах конче необхідним було зміцнити моральний дух табор'ян, чим опікувались культурно-освітні відділи дивізій. Створити позитивні цінності для інтернованих був покликаний таборовий театр, в якому заходами акторів-аматорів регулярно вояцтву пропонувались вистави українських драматургів. Значну гуманітарну допомогу інтернованим надавала таборова філія УМСА, яка, попри антиукраїнську позицію її очільника, об'єктивно змінювала життя інтернованих на краще. Об'єктом особливих її турбот, так само як Союзу Українок, були жінки і діти, які потребували забезпечення хоча би мінімальних умов існування в таборовому просторі.

¹ Див. зокрема: *Karpus Z.* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997. 209 s.; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ–Філадельфія, 1997. 187 с.; *Павленко М.І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). Київ, 1999. С. 92, 95, 103, 105; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр. Львів, 2000. 276 с.

² *Wiszka E.* Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce, 1920–1939. Toruń, 2001. 362 s. Див. також розширену та уточнену версію цієї праці українською мовою: *Вішка О.* Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. 479 с.

³ *Павленко М.І.* Вадовиці, табір для військовополонених [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України.

Інститут історії України. Київ, 2003. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Vadovytsi>

⁴ *Маруценко-Богдановський А.* Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорожського полковника Максима Залізняка полку. За державність. Варшава, б.р. Зб. 9. С. 206–225.

⁵ *Сім'янцев В.* У Польщі за дротами (Роки 1920–1923). Визвольний шлях. Лондон, 1968. Кн. 6. С. 754–755.

⁶ *Karpus Z.* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997. S. 141.

⁷ Українська революція. Документи 1919–1921. Ред. Т. Гунчак. Нью-Йорк, 1984. С. 427.

⁸ Структуру вказаних дивізій із зазначенням командного складу бригад і полків див.: *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ–Філядельфія, 1997. С. 116, 118–119. URL: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19901>

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1075, оп. 2, спр. 491, арк. 57.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 2562, оп. 1, спр. 32, арк. 110–110 зв.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2562, оп. 1, спр. 32, арк. 110 зв.–111.

¹² ЦДАВО України, ф. 2562, оп. 1, спр. 32, арк. 111.

¹³ *Сім'янцев В.* У Польщі за дротами (Роки 1920–1923). Визвольний шлях. Лондон, 1968. Кн. 6. С. 754–755.

¹⁴ *Маруценко-Богдановський А.* Матеріали до історії 1-го Лубенського імені запорізького полковника Максима Залізняка полку. За державність. Варшава, б.р. Зб. 9. С. 216.

¹⁵ *Маруценко-Богдановський А.* Матеріали до історії 1-го Лубенського імені запорізького полковника Максима Залізняка полку. За державність. Варшава, б.р. Зб. 9. С. 217.

¹⁶ *Маруценко-Богдановський А.* Матеріали до історії 1-го Лубенського імені запорізького полковника Максима Залізняка полку. За державність. Варшава, б.р. Зб. 9. С. 217.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 196.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 196 зв.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 198, 200.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 206–206 зв.

²¹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 208–208 зв.

²² ЦДАВО України, ф. 2292, оп. 2, спр. 58, арк. 113.

²³ У травні 1921 р. від командування 1-ою дивізією був усунутий генерал Г. Базильський, що додатково внесло певне занепокоєння у лави її старшинства (див.: ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 17, 18).

²⁴ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 110.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 110.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 110–110 зв.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 110 зв.–111.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 111.

²⁹ Вже 7 липня 1921 р. за наказом військового міністра Уряду УНР М. Безручка, а також генерал-хорунжі Г. Базильський і М. Яшниченко, полковник І. Троцький та підполковник С. Лощенко були переведені з Вадовиць до табору Петроків. Як йшлося у повідомленні секції полонених та інтернованих при МЗС Польщі, це було зроблено з

метою «уникнення тертя на тлі персональних стосунків поміж інтернованими» (див.: ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 350–351).

³⁰ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 111.

³¹ Як ішлося в додатку до наказу Війську УНР від 5 грудня 1920 р., І. Троцького було призначено в.о. командира 3-ї Запорізької стрілецької бригади (за наказом начдива від 24 жовтня 1920 р.), а невдовзі — й начальником дивізійної школи старшин (за наказом начдива 18 січня 1921 р.).

³² ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 357.

³³ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 356.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 306.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 306.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 306.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 510, арк. 31.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 293–293 зв., 306.

³⁹ Young Men's Christian Association (YMCA) — Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація, яка надавала гуманітарну допомогу в різних європейських країнах, у т.ч. полоненим та інтернованим у таборях.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 2292, оп. 2, спр. 58, арк. 84–84 зв.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 2292, оп. 2, спр. 58, арк. 85.

⁴² ЦДАВО України, ф. 2292, оп. 2, спр. 56, арк. 95–95 зв. Слід також додати, що проведене розслідування підтвердило абсолютну безпідставність звинувачень Гудзика на адресу сотника Іванова, і коли здавалось, що справа була цілком вичерпана, 21 січня 1922 р. польська влада з незрозумілих причин видала наказ про арешт сотника Іванова, який у цей час навчався на курсах штабних старшин у Каліші. — *Авт.*

⁴³ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 17, арк. 50, 51–51 зв.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 17, арк. 18, 47–47 зв, 48–48 зв.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 25, арк. 2; спр. 26, арк. 18, 19.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 26, арк. 4.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 26, арк. 6–6 зв.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 26, арк. 2, 3.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 146, арк. 3–3 зв.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 38–38 зв.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 36.

⁵² ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 15, арк. 23.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 306, арк. 72.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 146, арк. 1.

REFERENCES

1. Karpus, Z. (1997). *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*. Toruń [in Polish].
2. Kolianchuk, O. (2000). *Ukrains'ka vijs'kova emigratsiia u Pol'schi 1920–1939 rr*. L'viv [in Ukrainian].
3. Maruschenko-Bohdanovs'kyj, A. Materialy do istorii 1-ho kinnoho Lubens'koho imeni zaporozh'koho polkovnyka Maksyma Zalizniaka polku. *Za derzhavnist'*, 9, 206–225.
4. Pavlenko, M.I. (2003). *Vadovytsi, tabir dlia vijs'kovopolonenykh. Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 1). Kyiv. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Vadovytsi> [in Ukrainian].

5. Pavlenko, M.I. (1999). *Ukrains'ki vijs'kovopoloneni j internovani u taborakh Pol'schi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuvannia (1919–1924 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Sim'iantsev, V. (1968). U Pol'schi za drotamy (Roky 1920–1923). *Vyzvol'nyj shliakh*, 6, 754-755 [in Ukrainian].
7. Sribniak, I. (1997). *Obezzbroiena, ale neskorena: Internovana Armiiia UNR u taborakh Pol'schi j Rumunii (1921–1924 rr.)*. Kyiv-Filiadel'fiia [in Ukrainian].
8. *Ukrains'ka revoliutsiia. Dokumenty 1919-1921*. T.Hunchak (Ed.). (1984). N'iu-Jork [in Ukrainian].